

ФОРМА І ЗМІСТ У ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТЕОРІЇ О. О. ПОТЕБНІ

Статтю присвячено інтерпретації форми і змісту як основних сутностей лінгвістичної теорії О. О. Потебні, досліджено особливості їх взаємодії, що визначають творчий потенціал мови та її одиниць.

Ключові слова: слово, зовнішня і внутрішня форма, об'єктивний і суб'єктивний зміст, членороздільний звук, значення, представлення.

Форма і зміст належать до таких основоположних понять мовознавства, визначення яких та оперування якими окреслює певну лінгвістичну школу або напрям лінгвістичних досліджень. Фундаментальні праці свідчать про те, що творчі пошуки і теоретичні висновки переважної більшості вітчизняних та світових учених насправді ґрунтуються на спостереженнях над власне формою мови та її одиниць, оскільки, як слушно зазначає Л. В. Щерба, «внаслідок діалектичної єдності форми і змісту думка наша перебуває в полоні у форм мови» [1, 27].

Особливу увагу до форми мовних одиниць дослідники пояснюють тим, що в ній приховано закономірності творення змісту, які полягають у динамічному узгодженні явищ форми, покликаної виражати певний зміст, і змісту, що має позначатися певною формою. Процеси, які керують залежністю між формою та змістом, засновані на тому, що форма кожної мовної одиниці є системно й структурно обґрунтованим вираженням змісту, а зміст – особливою сутністю, об'єктивованою й окресленою формою.

Сучасні лінгвістичні дослідження, спрямовані на виявлення тенденцій та законів, які забезпечують кореляцію форми і змісту на всіх рівнях організації мови та зберігають відносну сталість їхнього взаємного відображення й увиразнення в розвитку мовних одиниць, поглиблюють розуміння цих надскладних сутностей.

Надзвичайно важливою для теорії та практики сучасних лінгвістичних досліджень є фундаментальне вчення О. О. Потебні про форму і зміст слова як багатопланового та багаторівневого феномена. Оскільки слово належить до мовних одиниць, його подвійна сутність передбачена мовою, бо саме вона є і «продукт, [...] що скеровує [...] діяльність думки» [2, 306], і «знаряддя ускладнення думки» [3, 41]. Із праць ученого випливає доволі завершений, цілісний фрагмент наукового осмислення явищ форми

і змісту як багатокомпонентних сутностей, що постають в ієрархічній залежності та співвіднесеності своїх складників.

Інтерпретація форми і змісту та їх взаємовідношень у межах слова є результатом фундаментального наукового осмислення вченим конкретного лінгвістичного матеріалу, який представлено в теоретично обґрунтованих термінах зовнішньої та внутрішньої форми, об'єктивного і суб'єктивного змісту, членороздільного звука, значення дальшого, ближчого етимологічного і загального, знака, представлення, лексичного та граматичного значення. Топографічне виведення цих термінів відповідно до теоретичної інтерпретації у фундаментальних працях О. О. Потебні та з урахуванням послідовності їхнього розгортання та співвіднесеності дає змогу виявити їхні кореляції в межах формально-змістової структури слова як одиниці лексико-семантичної системи.

Слово, за О. О. Потебнею, – це «відома форма думки, неначе засклена рамка, що визначає коло спостережень і відомим способом забарвлює спостережуване» [2, 310], а відтак «слово у кожний момент свого життя є один акт думки» [3, 43–44] і «завершення її зусилля» [4, 34]. На переконання дослідника, «кожне наступне слово є більш складне утворення, аніж попереднє, саме тому, що останнє необхідне для першого, а не навпаки» [3, 52].

Виявлені й описані у працях О. О. Потебні особливі властивості слова як мовної одиниці закономірно передбачають його дихотомічну сутність, окреслену в термінах *форми* і *змісту*, які у взаємодії протиставлені одна одній. Проте, зазначає лінгвіст, «форма не є щось цілком віддільне від змісту, а відноситься до нього органічно, як форма кристалу, рослини, тварини до процесів, котрі її утворили» [5, 373]. Взаємне відокремлення форми і змісту в межах слова можливе лише для їхнього доволі відносного

розмежування й усвідомлення, бо «немає форми, присутність і функція якої впізнавались би інакше, як [...] за зв'язком з іншими словами та формами мовлення й мови» [3, 45]. У дихотомії форми і змісту в межах слова перевага надається саме формі, що як така окреслюється стосовно змісту. Розрізняючи доволі непрості сутності, відображені у слові, – власне мовне і позамовне, О. О. Потебня зазначає, що «у мові немає нічого, крім форми» [3, 48], яка «не є [...] явище початкове», бо «передбачає інші форми, ще більш початкові» [3, 53].

Особливості форми, якою виражено позамовний зміст, учений закономірно розглядає у лінійно-вертикальній послідовності, яку в сучасному мовознавстві вчені нерідко пов'язують із поняттям наступності. На переконання О. О. Потебні, кожна наступна форма у співвіднесеності з формою попередньою є форма конкретна, натомість кожна попередня форма стосовно наступної – форма абстрактна. Учений застерігає, що в дослідженні мовної форми особливо важливо вказувати, «з якої саме точки починається наша абстрактність і [...] що визначена нами точка обрана не довільно» [3, 53].

Розмежування форми і змісту слова у працях О. О. Потебні має істотне значення для усвідомлення об'єкта власне мовознавчої науки. Про це свідчить визначення вченим слова як одиниці формальної, що структурується на *форму зовнішню* і *форму внутрішню*.

Зовнішня форма представлена членороздільним звуком. Досліджуючи звук як явище мови, вчений звертає увагу на те, що «кожна мова має власну систему звуків» [6, 86], що складається історично, а відтак кожна мовна система звуків не лише має особливості, а й «завжди суворо послідовна, тому що [...] попереднє дає в ній напрямок наступному» [6, 86]. Власне мовний звук, на відміну від інших звуків, наприклад тваринних, є членороздільним і як такий визначає внутрішню форму слова.

Проблему витлумачення *членороздільного звука* О. О. Потебня вважає ключовою в лінгвістиці. Членороздільний звук є «постійною ознакою мови» [7, 203]. Його визначає те, задля чого він твориться, тож у слові «звук [...] є засіб об'єктивувати думку, ставити й стримувати її перед собою як предмет, що підлягає дії наступної думки» [3, 64]. Членороздільний звук існує як такий лише у єдності з думкою, тож є її «покривом, тілом, формою» [7, 203]; натомість думка, з'єднана з ним, пише вчений, є «тим, що покрите, душею, змістом» [7, 203]. Звичайно, членороздільний звук можна штучно відокремити від думки, але він «існує лише як форма думки, нероздільно пов'язана з нею» [7, 203], і думка, ви-

ражена членороздільним звуком, «без нього існувати не може» [7, 203]. Членороздільний звук «полегшує, хоча завжди неточне, відтворення думки» [4, 26], і в цьому сенсі стає «натяком, знаком минулої думки» [4, 26]. Проте, застерігає дослідник, власне звук як матеріал аж ніяк не є зовнішньою формою слова, так само як він не є і символом змісту [8, 146].

Зовнішня форма просякнута об'єктивною думкою, а це передбачає певний напрямок розвитку слова, «можливість передаватися з роду в рід» [8, 65]. Зовнішня форма слова має внутрішню форму і співвіднесена з нею. Без неї, пише вчений, «перестає бути сама собою» [8, 145]. Непорушна єдність зовнішньої та внутрішньої форми, власне, й визначає сутність слова як надскладної білатеральної мовної одиниці.

Внутрішня форма слова виразно усвідомлюється у протиставленні із зовнішньою його реалізацією і в працях О. О. Потебні постає як потужний семантичний процес, що здійснюється лише у зв'язку з його членороздільнозвуковим вираженням. Учений визначає внутрішню форму слова як особливе «відношення змісту думки до свідомості» [8, 83]. Вона показує, «як представляється людині її власна думка» [8, 83]. Феномен внутрішньої форми «пов'язує значення [...] зі звуком» [8, 84], і саме завдяки йому народжується і здійснюється слово. Внутрішня форма становить собою «єдиний об'єктивний зміст слова» [8, 153], спрямовуючи думку слухача, і з цього погляду «дає лише спосіб розвитку в ньому значень, не призначаючи меж його розумінню» [8, 151].

Пов'язуючи внутрішню форму слова з потужним семантичним процесом, учений інтерпретує її в термінах значення. У такій єдності внутрішньої форми і значення окреслюється чи не найскладніший аспект лінгвістичної сутності обох цих складників словесної структури, дослідження якого не втрачає актуальності й для сучасного мовознавства. *Значення* не ототожнюється з внутрішньою формою слова, але відображене в ній як трикомпонентна сутність, в якій О. О. Потебня виокремлює дальше значення, ближче етимологічне значення і загальне значення. Кожен із складників значеннєвої структури внутрішньої форми слова в теорії вітчизняного вченого має власні ознаки й особливості. Так, *дальше значення* у внутрішній формі слова, на думку дослідника, – «індивідуальне» і «відрізняється за якістю й кількістю елементів» [3, 29], тож як таке є предметом інших (крім мовознавчої) наук. *Загальне значення* належить царині знань людини про навколишній світ і окреслює «те, що усвідомлюється в слові й за допомогою слова» [3, 35].

Ближче етимологічне значення у структурі внутрішньої форми слова «становить собою справжній зміст думки», воно «народне» і є предметом науки про мову [3, 19–20]. За інтерпретацією О. О. Потебні, ближче етимологічне значення формальне. Воно характеризується у тлумачних словниках. Формальність ближчого етимологічного значення, так само, як і загалом формальність усіх компонентів слова, білатеральна за своєю сутністю. Тож цілком закономірно лінгвіст виокремлює у ній *індивідуальне лексичне значення* і *загальне граматичне значення*, які на сучасному етапі мовознавчих досліджень ще залишаються об'єктом вивчення й усвідомлення.

Підхід до інтерпретації значеннєвої природи слова у лінгвістичній концепції форми і змісту потребує також розрізнення взаємовідношень індивідуального лексичного та загального граматичного значення. Так, у співвіднесеності з дальшим значенням «ближче значення (лексичне) [...] є формальним, а відносно граматичного – це формальне значення є речовим» [3, 36]. Однак, зауважує вчений, і лексичне, і граматичне передбачають три компоненти – звук, значення, представлення – у їхній надскладній єдності в межах мовної одиниці.

Проникнення в значеннєву природу внутрішньої форми відкриває перспективу розрізнення щонайменших елементів у семантичній структурі слова як мовної одиниці, здатної одночасно змінюватися й зберігатися, набуваючи нових форм і відтінків, трансформуватися, не втрачаючи своєї тотожності.

Усвідомлення внутрішньої форми слова, як свідчать праці вітчизняного вченого, неодмінно супроводжується поглибленням поняття *змісту*. На найзагальнішому рівні наукової концепції слова зміст начебто виноситься за межі мовної одиниці, тож видається доволі обтяжливим у мовознавчій інтерпретації. Але саме цей фрагмент досліджуваної концепції виразно свідчить про те, що без лінгвістичної розбудови змістового компонента неможливе усвідомлення його формальної сутності в слові, і це чи не основний аргумент на підтвердження нерозривності форми і змісту в слові, а отже, думки й мови.

Зміст, відділений від власне форми слова так само, як і форма, має двокомпонентну структуру. Вчений інтерпретує зміст у взаємозумовленому розрізненні та протиставленні *змісту об'єктивного* і *змісту суб'єктивного* [3, 29].

Об'єктивний зміст у слові має одну ознаку. Дослідник вважає її символом, особливою формою, якою в «нашій свідомості представлений зміст думки» [36, 63]. Ця форма, репрезентована у слові, є заміною відповідного образу або поняття, його представником у плінні думок і основою поняття [3, 18]. Відтак учений пише: «Зміст мови складений із символів позамовного значення і стосовно до останнього є форма. Щоб одержати позамовний зміст, необхідно було б не брати до уваги все те, що визначає роль слова у мовленні» [3, 72]. Ця форма є лінгвістичним знаком. *Знак* у слові – доволі непросте явище. З одного боку, він належить до об'єктивного змісту і співвідноситься з внутрішньою формою, тому й відображений у значеннєвій структурі слова; з другого боку, він поєднаний із суб'єктивним змістом із властивою йому множиною ознак.

Визначені О. О. Потебнею основні характеристики і властивості знака в слові в основному стосуються об'єктивного змісту, який водночас є ближчим етимологічним значенням слова, тобто одним із компонентів внутрішньоформальної структури слова.

Знак у слові є основою поняття, яке в структурі об'єктивного змісту до певної міри тотожне *представленню*, – на думку О. О. Потебні, третьому компонентові структури слова. Це «ознака, якою слово виражає зміст думки» [7, 444], має особливе відображення і в індивідуальному лексичному, і в загальному граматичному ближчих етимологічних значеннях. Представлення у формуванні знакової структури слова в межах об'єктивного змісту виступає основою, яка забезпечує життя слова [3, 19]. Як компонент у внутрішньоформальній структурі слова представлення є засобом вираження й розвитку значення [4, 31].

Знакова природа слова в теоретичних побудовах ученого фактично веде до такого розуміння його сутності, при якому знак є стрижнем не лише буття слова, а й його виникнення, формування та розвитку.

Відповідно до лінгвістичної концепції форми і змісту О. О. Потебні, слово – це надскладна система структурної єдності зовнішньої та внутрішньої форми, об'єктивного й суб'єктивного змісту, знака і представлення у їхній взаємозумовленості та співвіднесеності. Вивчати й усвідомлювати роль і місце кожного із складників слова – необхідна умова проникнення в сутність мови та мовлення, усвідомлення творчого потенціалу мовленнєвої діяльності.

1. Щерба Л. В. К вопросу о распространении в СССР знания иностранных языков и о состоянии филологического образования (докладная записка. 1944 г.) / Л. В. Щерба // Избр. работы по языкознанию и фонетике. – Л. : ЛГУ, 1958. – Т. 1. – С. 25–34.
2. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. – М. : Высшая шк., 1990. – 344 с.
3. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. I–II. – 536 с.
4. Потебня А. А. Из записок по теории словесности / А. А. Потебня. – Харьков : Паровая типография и литография М. Зильберг и С-вья, 1905. – 649 с.
5. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 613 с.
6. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня // Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 632 с. – С. 17–200.
7. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 632 с.
9. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – 4-е изд. – Одесса : Госиздат Украины, 1922. – 185 с.

G. Jarun

THE FORM AND THE CONTENT IN THE O. O. POTEBNJA'S LINGUISTIC THEORY

The paper deals with the interpretation of the form and the content as the main categories in the O. O. Potebnja's linguistic theory; the peculiarities of the interaction of these categories are investigated and stated that they determine the creative potential of the language and its units.

Keywords: inside and outside form, impersonal and personal content, articulate sound, meaning, ideating.